

Paweł Gliniak

Uniwersytet Ekonomiczny we Wrocławiu

e-mail: pawel.gliniak@ue.wroc.pl

**KONSENSUS WASZYNGTOŃSKI A DOŚWIADCZENIA
INDONEZJI I MALEZJI W TRAKCIE
AZJATYCKIEGO KRYZYSU FINANSOWEGO**

**THE WASHINGTON CONCENSUS
AND THE EXPERIENCE OF MALAYSIA
AND INDONESIA DURING THE ASIAN FINANCIAL
CRISIS**

DOI: 10.15611/e.21.2016.1.04

JEL Classification: F53, F54, F62, N15, O53

Streszczenie: Celem przedłożonego artykułu jest przedstawienie wpływu założeń konsensusu waszyngtońskiego na wybrane państwa Azji Południowo-Wschodniej – Malezję oraz Indonezję, w trakcie ich zmagania z azjatyckim kryzysem finansowym. Uniwersalnym problemem rządów, szczególnie krajów rozwijających się, jest ustalenie zakresu państwowej regulacji rynków, tak aby zapewnić jak najszybszy rozwój gospodarczy i wzrost dobrobytu społecznego. Autor wskazuje, że poglądy dotyczące interwencji państwa w gospodarkę zawierają się między dwiema krańcowymi koncepcjami. Pierwsza zakłada, że państwowy interwencjonizm należy całkowicie wyeliminować. Z kolei druga przyjmuje, że w celu skorygowania błędów rynku ingerencja państwa jest konieczna. Pierwotnie w swoich założeniach konsensus waszyngtoński oparty był na wolnorynkowych i neoliberalnych rozwiązaniach. Założenia konsensusu waszyngtońskiego, zgodnie z opracowanymi przez J. Williama punkтами, początkowo zakładały m.in. dyscyplinę finansową, liberalizację gospodarki i handlu, prywatyzację, otwarcie kraju na BIZ czy deregulację. Zaproponowane wolnorynkowe reformy miały ograniczyć rolę państwa w gospodarce i oprzeć jej funkcjonowanie na mechanizmie rynkowym. Przedstawiciele organizacji z Bretton Woods – Międzynarodowy Fundusz Walutowy (MFW) czy Bank Światowy – podążali właśnie tą drogą, urzeczywistniając cele konsensusu waszyngtońskiego. Ze względu na sprawność polityczną poszczególnych przedstawicieli postulaty te zostały wprowadzone w wielu krajach Ameryki Łacińskiej czy Azji Wschodniej, czego przykładem może być Indonezja. Do analizy autor wybrał dwa państwa regionu, które przed 1997 r. osiągały znaczny wzrost gospodarczy. W trakcie kryzysu rządy obu krajów zdecydowały się wybrać całkiem inny oręż w walce z chaosem gospodarczym. Indonezja, zaskoczona skalą załamania gospodarczego, które w swojej pierwszej fazie dotknęło ten kraj, przyjęła zalecenia MFW praktycznie bezkrytycznie. Z kolei rząd Malezji przyjął autorską, alternatywną strategię i wprowadził własne narzędzia antykryzysowe. Opierały się one m.in. na kontroli kapitału i zwiększeniu roli państwa w ograniczaniu strat społeczno-ekonomicznych, które były pokłosiem kryzysu. Autor skorzystał z prac wielu niezależnych ekonomistów. Miało to

na celu wyrobienie obiektywnej opinii dotyczącej decyzji poszczególnych władz w walce z kryzysem. Dodatkowo, aby skonfrontować przedstawione w literaturze tezy, konkluzje przedłożone przez autora podparte zostały danymi gospodarczymi. Obrazują one, jakie długotrwałe skutki przyniósł kryzys oraz reformy, na które zdecydowały się władze poszczególnych państw. Wnioski, które można wysnuć z zebranego materiału, wskazują, że decyzja Malezji o obraniu alternatywnej drogi w walce z załamaniem gospodarczym była słuszna. Wyraźnie widać to, jeśli porównać skutki chaosu, który wybuchł w 1997 r., na przykładzie Malezji i Indonezji. Rząd w Dżakarcie, mimo że otrzymał od MFW pomoc finansową i ekspercką, gorzej radził sobie zarówno w czasie kryzysu, jak i po nim. Rezultaty badań świadczą również o klęsce neoliberalnego podejścia do gospodarek krajów rozwijających się oraz o szczególnej roli państwa i efektywnych instytucji w optymalizacji mechanizmu rynkowego.

Słowa kluczowe: konsensus waszyngtoński, Malezja, Indonezja, azjatycki kryzys finansowy.

Summary: The purpose of this article is to present the impact of Washington Consensus principles for selected Southeast Asian countries – Malaysia and Indonesia and their struggle during Asian Financial Crisis in 1997. Government’s universal issue, particularly in developing countries, is the ability to find a range of government market regulations to ensure fast economic development and social wealth. The author presents that an idea of the government participation is contained between two opposite concepts. The first idea claims that the government should be completely eliminated. The second, one that the government intervention is necessary to revise the market failures. Initially, the Washington Consensus principles were based on *laissez-faire* and neoliberal solutions. According to postulates prepared by J. Williamson, the Washington Consensus principles originally anticipated e.g. financial discipline, economy and trade liberalization, privatization, open for FDI or deregulation. Proposed *laissez-faire* reforms were supposed to constrict the role of government and build the functioning of economy upon a market mechanism. Representatives of Bretton Woods organisations e.g. International Monetary Fund or The World Bank, followed this way to achieve the goals of the Washington Consensus. Due to the consensus political effectiveness, the postulates were implemented in many countries in Latin America or East Asia, for instance in Indonesia. To this analysis the author selected two countries from the region, both before the 1997 crisis, recording the impressive economic growth. During the crisis the governments of both countries decided to choose a completely different weapon to fight against the economic chaos. Jakarta, surprised by the economic collapse scale, which during its first phase had “hurt” the country, adopted the IMF recommendations almost indiscriminately. By contrast, Malaysian government adopted alternative strategy and implement own crisis management tools. They were based on e.g. capital control or an intensive role of the government in the reduction of socio-economic losses, which were aftermath of the crisis. The author based on works of many independent economists. It supposed to form the objective opinion about decisions made by particular governments. Additionally, to compare outlined thesis, author’s conclusions were based on economic data and indicators. The data illustrate the long term effects which were being caused by the crisis and reforms implemented by the particular countries governments. Conclusions that can be extrapolated from the presented paper, argue that Malaysia decision of taking own alternative way to fight against the economic breakdown was right. This can be clearly seen by comparing the 1997 crisis effects in Malaysia and Indonesia. Government in Jakarta, despite the financial and advisory support from IMF, was dealing worse during the economic collapse and after it. The results of the research indicate defeat of neoliberal ideas in the developing countries economy and the significant role of the government and effective institution in market mechanism optimization.

Keywords: The Washington Consensus, Malaysia, Indonesia, Asian Financial Crisis in 1997.

1. Rola państwa w gospodarce

Analizując rolę rynku i państwa w gospodarce krajów rozwijających się, należy przedstawić istniejące mechanizmy regulacji gospodarki rynkowej danego kraju: państwową regulację rynków oraz mechanizm rynkowy. Kiedy analizujemy gospodarkę rynków wschodzących, kluczową kwestią jest określenie, jaką rolę w gospodarowaniu odgrywać ma interwencja państwa. Fiedor zaznacza, że dyskusja o zakresie państwowej regulacji gospodarki dotyczy takich kwestii, jak stabilizacja makroekonomiczna, polityka strukturalna oraz bezpośrednio oddziaływanie państwa na podmioty gospodarcze [Fiedor 2009a, s. 91]. Opinie ekonomistów w tej płaszczyźnie oscylują pomiędzy dwoma odmiennymi poglądami.

Pierwszy z nich wyraża podejście tradycyjne, w Europie określane jako neoliberalne, a w Stanach Zjednoczonych jako konserwatywne. Wychodzi on z założenia, że regulacje państwa powinny być ograniczone. Rząd nie powinien ingerować w działanie rynków i zakłócać ich funkcjonowania.

Neoliberalni ekonomiści przyjmują, że ingerencja państwa hamuje wzrost gospodarczy oraz przeszkadza w wyprowadzaniu państw z kryzysów gospodarczych. Wilkin przypomina, że państwo w ujęciu ekonomii klasycznej może przybierać obraz dyskryminującego monopolisty o łupieżczym charakterze [Wilkin 2009, s. 80]. Jego teoretycy wychodzą z założenia, że reguły gry rynkowej, choćby były ograniczone do minimum, muszą być kontrolowane przez groźbę użycia przemocy, aby zagwarantować istnienie pokojowego i bezkonfliktowego działania społeczeństwa i gospodarki.

Cechy państwa minimalnego w ogromnym skrócie zawierają się w postulowaniu jak najniższych podatków i minimalnych wydatków publicznych oraz małej biurokracji czy w niskich barierach prawnych dla przedsiębiorczości. Koncepcja ta dzięki sprawności politycznej przedstawicieli, m.in. M. Friedmana, była wprowadzana w życie w kilku przechodzących przemiany gospodarcze krajach, jak Boliwia, Argentyna czy Chile [Klein 2008]. To właśnie na tych postulatach zbudowano założenia konsensusu waszyngtońskiego.

Drugą stroną dyskursu na temat roli państwa można określić jako przedstawicieli ekonomii keynesowskiej lub etatystów. Koncepcja ta zakłada konieczność uzupełnienia zawodnego mechanizmu rynkowego interwencją państwa. Keynesiści odrzucali wytyczne liberalizmu gospodarczego. Głosili, że obniżanie płac i wzrost stóp procentowych powoduje spadek popytu i jednocześnie wzrost wydatków na kolejne inwestycje. Ich zdaniem, aby wyjść z kryzysu, należy obniżyć stopy procentowe, zmniejszając tym samym koszty inwestycji, i stosować ulgi inwestycyjne w systemie podatkowym. Według przedstawicieli tego nurtu, należy ratować upadające przedsiębiorstwa, a nawet bezpośrednio „pompować” pieniądze w rynek za pomocą bezpośrednich inwestycji państwa, czyli stosować na możliwie jak najszerszą skalę rozmaite działania interwencyjne [Samuelson, Nordhaus 2004].

Przedstawicielem założeń Keynesa był polski ekonomista M. Kalecki. W czasie II wojny światowej pisał on, że opór przedsiębiorców wobec państwa będzie zawsze znaczący, gdyż na wolnym rynku zatrudnienie zależy praktycznie od ich nastrojów. Dzięki temu pracodawcy mają bardzo dużą władzę wobec państwa i obywateli. Ze względu na to nie chcą, aby rząd tworzył miejsca pracy w konkurencyjnym wobec nich sektorze publicznym. Kalecki analizował problemy, które dotyczą nas również współcześnie. Krytykował m.in. działania władz wobec kryzysów w latach 30., które koncentrowały się na znacznych oszczędnościach w sektorze publicznym. Uważał, że kryzysy można zażegnać przez oddolne wydatki budżetowe, trafiające do kieszeni pracowników, a nie biznesu. To miałyby się przełożyć na zwiększoną konsumpcję i pobudzenie koniunktury, a tym samym zyski samych przedsiębiorstw [Woś 2014, s. 241, 253, 256].

Piketty z kolei, w kontrze zarówno do neoliberalnych ekonomistów, jak i zwolenników większej ingerencji państwa w gospodarkę, wychodzi z innego założenia. Wskazuje on, przy okazji oceny przyczyn i skutków globalnego kryzysu finansowego z 2008 r., na potrzebę wprowadzenia nowych narzędzi do zarządzania globalnym rynkiem. Uważa, że oba głosy: antyrynkowy i antypaństwowy, da się pogodzić dzięki modernizacji systemów podatkowych i transferów kapitałowych. Ma to być kluczowym elementem nowoczesnego państwa socjalnego w XXI wieku [Piketty 2015, s. 584-585].

Wprowadzając teoretycznie do tematu pracy, powinniśmy również przedstawić paradygmaty rynku i państwa jako mechanizmy regulacji gospodarki rynkowej. Według paradygmatu rynku, mechanizm rynkowy prowadzi do uzyskania modelu doskonałej konkurencji, który z kolei zapewnia efektywność alokacyjną rynku, efektywną równowagę rynkową oraz maksymalizację możliwej do osiągnięcia nadwyżki ekonomicznej [Fiedor 2009b, s. 27-30]. W realnej gospodarce występują jednak określone niedoskonałości rynku, związane z naruszaniem zasad konkurencji czy z nieprawidłowościami w funkcjonowaniu systemu indywidualnych praw własności. Do ustalenia optymalnego zakresu regulacji państwowej na danym rynku konieczna jest analiza niedoskonałości i błędów rynku. Jako podstawowe błędy rynku wlicza się najczęściej występowanie efektów zewnętrznych oraz dóbr publicznych i monopolu naturalnego [Borkowska 2012, s. 213]. Według paradygmatu państwa, potrzebne jest działanie instytucji publicznych. Zadaniem tych podmiotów jest niwelowanie błędów rynku oraz ich skutków ekonomicznych, społecznych czy ekologicznych. Fiedor zwraca uwagę, że działalność państwa w gospodarce rynkowej nie ma na celu zastępowania rynku w jego funkcjach koordynacyjno-optymalizacyjnych, ale jedynie jego usprawnianie w zakresie tych zadań [Fiedor 2009b, s. 27-30].

2. Konsensus waszyngtoński

Analizując wytyczne ekonomistów z lat 90. dla krajów rozwijających się, można dojść do wniosku, że sprowadzały się one do praktycznie identycznych konkluzji. Według tych założeń, każdy kraj chcący zreformować swoją gospodarkę, tak aby dawała optymalne możliwości rozwoju wszystkim mieszkańcom, powinien trzymać się kilku proponowanych przez tych ekonomistów fundamentalnych zasad. Zasady te miały być wdrożone z pominięciem uwarunkowania historycznego, społecznego, kulturowego czy instytucjonalnego, pod każdą szerokością geograficzną, zgodnie z zasadą *one fits all*. Chodzi między innymi o dodatni bilans makroekonomiczny, wyeliminowanie ingerencji państwa w gospodarkę czy całkowite uwolnienie i uelastycznienie rynków. Hasła, takie jak stabilizacja, prywatyzacja i liberalizacja, stały się przewodnimi tezami dla ekonomistów technokratów, których zadaniem było opiniować czy ewaluować reformy, jakich mają dokonać państwa rozwijające się. Z początku wspomniane zalecenia miały być wdrożone w Ameryce Południowej, jednak ze względu na szerokie możliwości wpływu stały się popularne na całym świecie [Woo 2004, s. 10; Rodrik 2006, s. 1-4].

Podmioty z Bretton Woods – reprezentowane między innymi przez zlokalizowane w Waszyngtonie Bank Światowy i Międzynarodowy Fundusz Walutowy (MFW) – stały się liderem zmian i reprezentantem idei neoliberalnej w świecie, ze szczególnym naciskiem na kraje rozwijające się. J. Williamson, angielski ekonomista i rzecznik założeń promowanych przez wspomniane organizacje, stał się reprezentantem tych podmiotów w krajach słabiej rozwiniętych. Uważał on, że konsensus waszyngtoński, jak nazwał promowane przez siebie założenia, jest optymalnym rozwiązaniem możliwym do implementowania we wszystkich państwach. Dziś po dekadach od realizacji jego założeń w realnych podmiotach gospodarczych pomysły te są szeroko krytykowane.

Konsensus waszyngtoński nie został stworzony jako jedna spójna polityka rozwojowa dla gospodarek państw rozwijających się. Zawiera się on w liście pojedynczych założeń, które pierwszy raz zostały wdrożone w Ameryce Południowej w 1989 roku. Kompilacja założeń konsensusu zakłada rolę rynku jako dominującą w gospodarce nie tylko lokalnej, ale i światowej. Proponuje powszechne zasady, które mają doprowadzić do stabilizacji i wzrostu w krajach, w których będą realizowane. Radykalna wersja konsensusu waszyngtońskiego opiera się na konserwatywnej polityce makroekonomicznej i liberalnej polityce mikroekonomicznej, tak aby jak najbardziej rozwijać sektor prywatny i zmniejszyć, a w dalszym ciągu praktycznie zlikwidować udział państwa, co miałoby zapewnić zrównoważony rozwój tych krajów [Woo 2004, s. 55, 92].

W 1989 roku J. Williamson ujedynolcił dziesięć postulatów, którymi kierowali się ekonomiści, chcący dokonać reform w Ameryce Południowej, a następnie w Azji Wschodniej. Williamson podkreśla, że nigdy nie był gorącym zwolennikiem neoliberalnych rządów R. Regana w USA i M. Thatcher w Wielkiej Brytanii [Williamson

2004, s. 16]. Jednak przedstawione przez niego pierwotnie postulaty mają charakter typowo wolnorynkowy (tab. 1).

Wprowadzenie dyscypliny fiskalnej tłumaczył wielkim deficytem obecnym w gospodarkach państw rozwijających się. Według niego, mogło to doprowadzić do kryzysu bilansu płatniczego czy wysokiej inflacji. Kluczowymi postulatami wydają się jednak prywatyzacja i deregulacja. Deregulacja rynków miała koncentrować się na niwelowaniu rynkowych barier wejścia i wyjścia, a nie, jak twierdzi Williamson, usuwaniu regulacji związanych z bezpieczeństwem np. pracy czy towarów lub ochroną środowiska [Williamson 2004, s. 17].

Williamson podkreśla, że tylko prywatyzacja przeprowadzona w sposób uczciwy zwiększy konkurencyjność rynków i pozwoli utrzymać się na nich nowym podmiotom. Należy jednak zaznaczyć, że w krajach rozwijających się nierzadko powszechna jest korupcja, która ułatwia przejęcie państwowych przedsiębiorstw wąskiej grupie osób, doprowadzając do oligarchizacji kraju [Williamson 2004, s. 17].

Autor postulatów zaznacza, że niekorzystanie z opracowanych przez niego propozycji uderzy w najbiedniejszą część społeczeństwa. Dlatego ważna jest też reorientacja wydatków publicznych. Williamson twierdzi, że pomimo postulowanych cięć, konieczne jest pozostawienie wydatków w sektorach prorozwojowych, jak edukacja, ochrona zdrowia czy infrastruktura [Williamson 2004, s. 17].

Tabela 1. Pierwotne i dodatkowe założenia konsensu waszyngtońskiego

Pierwotne założenia konsensu waszyngtońskiego	Uzupełnione założenia konsensu waszyngtońskiego
Dyscyplina fiskalna	Działania antykorupcyjne
Reorientacja wydatków publicznych	Ład korporacyjny
Reforma podatkowa	Niezależność banku centralnego
Liberalizacja finansowa	Stosowanie się do międzynarodowych kodeksów i standardów finansowych
Ujednoczony i konkurencyjny kurs wymiany	Elastyczny rynek pracy
Liberalizacja handlu	Stosowanie się do umów z WTO
Otwarcie na BIZ	„Roztropne” otwarcie bilansu obrotów kapitałowych
Prywatyzacja	Reżimy pośrednich kursów walutowych
Deregulacja	Systemy zabezpieczenia potrzeb społecznych
Zabezpieczenie praw własności	Ukierunkowanie na redukcję ubóstwa

Źródło: [Rodrik 2006, s. 25].

W latach 1997-2000 szefem Banku Światowego był J. Stiglitz. Wraz z tą zmianą organizacja wyraźnie odeszła od skrajnie wolnorynkowej polityki. Założenia konsensu waszyngtońskiego zostały uzupełnione o mniej neoliberalne postulaty, jak ukierunkowanie na redukcję ubóstwa (tab. 1). Jednak ten zwrot nie poskutkowało

zmianą odejścia tych organizacji od proponowanej dla krajów przechodzących azjatycki kryzys finansowy polityki.

3. Antykryzysowe działania Indonezji we współpracy z MFW

Jednym z najlepszych przykładów wdrożenia założeń konsensusu waszyngtońskiego w państwach Azji Wschodniej są działania organizacji z Bretton Woods w trakcie azjatyckiego kryzysu finansowego. Po kwietniowym uderzeniu kryzysu w Tajlandię w kolejnych miesiącach kraje, jak Indonezja, Malezja, Filipiny, a następnie kolejno Singapur, Tajwan, Hongkong i Korea Południowa, doznawały strat gospodarczych związanych z kryzysem. Recesja dotknęła również państw spoza regionu, jak Rosja czy Brazylia, których waluty także wyraźnie straciły na wartości [Ping].

Raptowna dewaluacja tajskiego bahta (THB), która zapoczątkowała kryzys azjatycki w 1997 roku, spowodowała rosnącą panikę na globalnym rynku, a tym samym spadek wartości innych walut i aktywów na azjatyckich giełdach. Trzy miesiące po tym wydarzeniu 8 października 1997 roku nieradząca sobie w żaden sposób z kryzysem Indonezja była zmuszona poprosić MFW o pomoc w stabilizacji waluty [Brown, s. 140-141].

W pierwszych dniach nie przewidywano tak silnego uderzenia kryzysu w Indonezję. Uważano, że ze względu na autorytarny, scentralizowany charakter rządu generała Suharto będzie on mógł wdrażać efektywne narzędzia antykryzysowe bez konieczności zwracania uwagi na naciski lokalnej i międzynarodowej opinii publicznej. Tymczasem do końca 1997 r. w stosunku do dolara amerykańskiego wartość indonezyjskiej waluty spadła o 54% (tab. 2) [Bonczol 2012, s. 268]. Djiwandono uważa, że istnieją dwa najważniejsze powody wystąpienia tak silnego kryzysu gospodarczego w tym kraju: połączenie silnego zewnętrznego szoku ekonomicznego w Azji Południowo-Wschodniej oraz słabość instytucji formalnych i nieformalnych przy niespójnej i źle zarządzanej polityce rządu, sektora prywatnego i MFW [Djiwandono 2007, s. 43].

Tabela 2. Procentowa zmiana wartości średniorocznego kursu wymiany rupii indonezyjskiej (IND) oraz malezyjskiego ringgita (RM) w stosunku do USD w latach 1996-2013 (1996 = 100)

	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013
RM	90	64	66*	66*	66*	66*	66*	66*	69	73	75	72	78	82	82	80	81
IND	23	30	28	23	25	27	26	24	26	26	24	24	23	26	27	25	22

* Stały kurs RM.

Źródło: obliczenia własne na podstawie danych Azjatyckiego Banku Rozwoju.

Działający zgodnie z założeniami konsensusu waszyngtońskiego MFW wspólnie z Bankiem Światowym i Azjatyckim Bankiem Rozwoju (ADB) zaproponował 18 mld USD pomocy. W zamian Indonezja musiała spełnić wyśrubowane wyma-

gania tychże organizacji. Były nimi m.in. prowadzenie ścisłej polityki monetarnej, utrzymywanie zbilansowanego budżetu państwa, restrukturyzacja sektora finansowego, zamknięcie szesnastu niewypłacalnych banków czy przeprowadzenie reform mających zwiększyć efektywność i transparentność sektora korporacyjnego [Sadasivan 2002, s. 6].

Zaaplikowany pakiet finansowy nie spełnił swojego założenia i nie ustabilizował indonezyjskiej rupii. W styczniu 1998 wartość waluty spadła do rekordowo niskiego poziomu 17 000 IND za dolara, co przyczyniło się do paniki wśród klasy politycznej [Sadasivan 2002, s. 7]. Kurs rupii, mimo przewidywań funduszu, w dalszym ciągu spadał. Waluta traciła na wartości m.in. przez gwałtowną inflację (tab. 3), bankructwa kolejnych firm, rosnące bezrobocie oraz panikę spowodowaną ekonomiczną sytuacją w całym regionie [Sadasivan 2002, s. 7]. Warto zaznaczyć, że w tym okresie w kraju trwał ogromny kryzys społeczno-polityczny, który był między innymi pokłosiem chaosu ekonomicznego. Kulminacją tych wydarzeń były zamieszki w 1998 roku wywołane m.in. spadającą wartością waluty przy stale rosnących cenach (tab. 5). Wkrótce po tych wydarzeniach, po 32 latach, z piastowanego urzędu ustąpił generał Suharto. Jednakże Bonczół podkreśla, że nie powinniśmy upatrywać w kryzysie azjatyckim z 1997 roku jedyne go powodu nagłej rezygnacji Suharto i zmiany władzy w tym państwie. Przyczyn było wiele, choćby przemiany demokratyczne w innych państwach regionu oraz mobilizacja społeczeństwa przeciw niedemokratycznej władzy [Bonczół 2012, s. 7-8].

Tabela 3. Poziom inflacji w Malesji i Indonezji w latach 1996-2013 (%)

	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013
Malesja	3,5	2,7	5,3	2,7	1,5	1,4	1,8	1,0	1,5	3,0	3,6	2,0	5,4	0,6	1,7	3,2	1,7	2,1
Indonezja	8,0	6,2	58,4	20,5	3,7	11,5	11,9	6,6	6,2	10,5	13,1	6,4	9,8	4,8	5,1	5,4	4,3	6,4

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych Banku Światowego.

Program pomocowy MFW dla Indonezji jest szeroko krytykowany jako bardzo nieskuteczny w wielu aspektach. Po pierwsze, interwencja MFW doprowadziła do zamknięcia szesnastu lokalnych banków, co pozornie miało oczyścić sektor bankowy z niewydajnych, zaburzających rynek podmiotów [Sadasivan 2002]. Niestety, zamknięcie wybranych podmiotów nie zwiększyło poziomu zaufania inwestorów i klientów do indonezyjskiego sektora bankowego, a wręcz przeciwnie. Decyzja ta wespół ze ścisłą polityką monetarną oraz fiskalną doprowadziła do rozwoju kryzysu bankowego w kraju [Redelet, Sachs 1998, s. 54-55; Djiwandono 2007, s. 47-48].

Ponadto zalecane przez MFW zaradcze środki oszczędnościowe, jak podnoszenie stóp procentowych czy redukcja wydatków budżetowych, były nie tylko całkowicie nieodpowiednie dla społeczeństwa, ale i niedostosowane do gospodarki, która w tamtym okresie notowała nadwyżkę budżetową, niski deficyt obrotów bie-

zących oraz wysokie oszczędności przy rozważnej polityce makroekonomicznej. Oszczędności miały przywrócić uderzonej przez kryzys gospodarce stabilizację, a tym samym zaufanie inwestorowi. Jednak w długim okresie skutek był zgoła inny. Kurcząca się gospodarka (tab. 4) odstraszała kapitał i inwestorów, a wysokie stopy procentowe osłabiły finanse banków, a co za tym idzie – lokalnych przedsiębiorstw [Sadasivan 2002, s. 8-9].

Tabela 4. Zmiany realnego PKB od roku 1996 do 2013 w Malezji i Indonezji (%)

	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013
Malezja	10,0	7,3	-7,4	6,1	8,9	0,5	5,4	5,8	6,8	5,3	5,6	6,3	4,8	-1,5	7,4	5,1	5,6	4,7
Indonezja	7,8	4,7	-13,1	0,8	4,9	3,6	4,5	4,8	5,0	5,7	5,5	6,3	6,0	4,6	6,2	6,5	6,2	5,8

Źródło: Azjatycki Bank Rozwoju.

Analicyści krytycznie oceniają również założenia funduszu – jako zbyt ambitne. Dla przykładu warto przytoczyć, że zgodnie z umową, jaką Indonezja podpisała z MFW, kraj musiał wdrożyć 117 różnego rodzaju reform, których część wcale nie dotyczyła zakresu działań MFW lub była praktycznie niewykonalna dla wschodzącej gospodarki, jaką była Indonezja [Sadasivan 2002, s. 8].

Dodatkowo dzięki procesom mającym na celu restrukturyzację sektora bankowego bardzo wyraźnie wzrósł dług publiczny, który w rok przed kryzysem wynosił 23%, by wzrosnąć do 83% w 2000 i 109% w 2001 roku. Paradoksalnie inna organizacja z Bretton Woods – Bank Światowy – w swojej analizie podkreśliła fakt, że gwałtownie rosnący dług może mieć negatywny wpływ na rozwój kraju oraz programy redukcji ubóstwa czy inne akcje społeczne, które były niezwykle ważne dla tego 240-milionowego kraju. Rosnący dług ograniczył również możliwości rządu w obronie przed kolejnymi kryzysami [Sadasivan 2002, s. 8-9].

Kryzys, który wystąpił, ukazał słabość nie tylko indonezyjskich instytucji, ale również przedsiębiorstw, które nie były w stanie konkurować z napływającymi przed kryzysem bezpośrednimi inwestycjami zagranicznymi (BIZ). MFW od początku naciskał na rząd w Dżakarcie, aby szybko zliberalizował i otworzył lokalny rynek dla zagranicznych przedsiębiorstw, tym samym zapewniając importowanym produktom pełen dostęp do ogromnej indonezyjskiej populacji. Analizy jednak pokazują, że BIZ nie niosły ze sobą tak pozytywnego impulsu dla gospodarki, jak mogłoby się wydawać. BIZ tworzyły tylko od 3 do 6% całkowitego kapitału, przy 20% przychodu netto pochodzącego z produkcji przeznaczony na eksport. Zaznaczyć też należy, że zatrudnienie w takich przedsiębiorstwach znajdowało tylko ok. 1% siły roboczej [Sadasivan 2002, s. 4].

Ocenia się, że azjatycki kryzys finansowy spośród wszystkich krajów regionu najmocniej uderzył właśnie w Indonezję. Większość walut nie była w stanie powrócić do poziomu sprzed 1997 r., jednak należy zwrócić uwagę na bardzo różne proporcje. Dekadę po kryzysie, w 2007 roku, singapurski dolar powrócił do swojego

poziomu w 90-95%, tajlandzki bath i malezyjski ringgit do poziomu 70%, filipińskie peso do poziomu 50%, a indonezyjska rupia tylko do 25% w stosunku do wartości przed kryzysem (tab. 2) [Azjatycki Bank Rozwoju].

Oparta na założeniach konsensusu waszyngtońskiego polityka, którą udało się wdrożyć w tym kraju, nie zdała egzaminu. Liberalizacja gospodarki i rynku finansowego bez silnych instytucji i odpowiednich regulacji doprowadziła do chaosu. Sytuacja ta przyczyniła się do spadku wskaźników ekonomicznych, co realnie przełożyło się na zubożenie społeczeństwa.

4. Własna droga Malezji w wyjściu z azjatyckiego kryzysu finansowego

Malezja, podobnie jak inne kraje regionu, stała się ofiarą spekulacji na jej walucie – ringgicie (RM), a tym samym ofiarą azjatyckiego kryzysu finansowego. Jednakże, odwrotnie niż w większości państw regionu, rząd w Kuala Lumpur nie zliberalizował swojej polityki gospodarczej. Częściowo dzięki tej decyzji malezyjski dług nie stał się nierozwiązywalnym problemem [Athukorala 2010, s. 3].

Początkowo chaos dosięgnął Malezji na trzy sposoby. Deprecjacja waluty powodowała problem z obsługą rosnącego długu publicznego. Ze względu na zaciągnięte kredyty w obcych walutach lokalni pożyczkobiorcy musieli w konsekwencji spłacać większą wartość kredytu, a wiele dużych malezyjskich firm zaliczyło ogromne straty finansowe. Następnie z powodu utrzymującego się spadku wartości waluty (tab. 2) destabilizacja gospodarki wpłynęła na przedsiębiorców i finansistów, gdyż nie byli oni w stanie prognozować cen towarów, a ceny eksportu i importu ciągle się wahały (tab. 5). Sytuacja była bardzo trudna, a ryzyko wpadnięcia w jeszcze większą zapaść gospodarczą bardzo duże. W tym okresie zanotowano również wielki odpływ obcego kapitału, brak nowych inwestycji i ogólną zapaść gospodarczą [Athukorala 2010, s. 9-10].

Tabela 5. Zmiana wskaźnika cen towarów i usług konsumpcyjnych w Malezji i Indonezji w latach 1996-2013 (%)

	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013
Malezja	3,5	2,7	5,2	2,9	1,5	1,4	1,8	1,1	1,5	2,9	3,6	2,0	5,4	0,6	1,7	3,2	1,6	2,1
Indonezja	7,9	6,2	58,5	20,3	9,3	12,5	10,0	6,8	6,1	10,5	13,1	6,4	9,8	4,8	5,1	5,4	4,3	7,0

Źródło: Azjatycki Bank Rozwoju.

Kiedy Malezja ustabilizowała swoją sytuację związaną z obsługą długu zagranicznego, stanęła przed decyzją, czy wejść w ściślejszą współpracę z MFW. Rząd Federalny zdecydował jednak, już praktycznie na początku kryzysu, że ze względu na wdrożone wcześniej programy i strategię rozwojowe jest to zbędne. Działania

Malezji koncentrowały się więc na regulowaniu cen, subsydiowaniu różnego rodzaju podmiotów gospodarczych i rynków czy wzmożonej kontroli firm zagranicznych [Khor 2008].

Jednak w trakcie pierwszego roku kryzysu Malezja w swój własny specyficzny sposób nawiązała swoimi działaniami do ortodoksyjnej polityki MFW. Rząd zezwolił m.in. na płynność waluty, nie zapominając jednak o minimalnej interwencji na rynku. Uściślił również politykę monetarną oraz drastycznie zredukował budżet państwa, m.in. przez rezygnację z wielu inwestycji publicznych i projektów społecznych [Athukorala 2010, s. 5].

Wprowadzona w pierwszej fazie kryzysu, ortodoksyjna, neoliberalna polityka nie spełniła swojego zadania i nie nakierowała Malezji na drogę do odbudowy. Sytuacja gospodarcza kraju znacznie się pogorszyła zarówno w wymiarze realnym, jak i w sektorze finansowym. Rząd zdecydował się wdrożyć więc autorską i alternatywną strategię w stosunku do zaleceń MFW i innych organizacji międzynarodowych. Premier dr Mahathir Mohammad skoncentrował swoje działania na ustabilizowaniu waluty oraz jej ochronie przed spekulantami. Zredukował również odpływ zagranicznego kapitału oraz wprowadził jego selektywną kontrolę. Usztywniono kurs walutowy względem dolara, wprowadzono też surowe limity na transfer funduszy za granicę czy znacjonalizowano obrót walutą [Athukorala 2010, s. 12-13]. Pewność przedstawicieli organizacji z Bretton Woods była tak duża, że kiedy premier podjął decyzję o zamrożeniu kursu ringgita, został przez nich nazwanym frustratem groźnym dla Malezji [Friedman 1997].

Alternatywna strategia zawierała kilka procesów, które trzeba było implementować w gospodarce. Nie były one jednak realizowane za jednym zamachem, ale wdrażane w miarę potrzeb. Rząd zakładał, że rdzeniem polityki makroekonomicznej kraju mają być operacje na stopach procentowych, polityka monetarna, fiskalna oraz budżetowa. Niezwykle ważne było pohamowanie dalszego pogarszania się sytuacji ekonomicznej i destabilizacji na rynku. Zabroniono handlu ringgitem poza granicami kraju. Miało to zapobiec dalszym spekulacjom i wpływać na efektywną obsługę długu publicznego przy ponoszeniu w miarę jak najniższych kosztów. Wsparto też lokalne banki, a rząd zagwarantował depozyty stabilizujące sektor finansowy [Athukorala 2010, s. 12-13].

Największą różnicą między polityką antykryzysową Malezji i innych państw, które działały zgodnie z założeniami organizacji z Bretton Woods, było wprowadzenie we wrześniu 1998 stałego kursu ringgita (tab. 2), który określono w stosunku 3,80 do 1 dolara amerykańskiego [Hasan 2002, s. 11; Dornbush 2001].

W trakcie odbudowy gospodarki zrekonstruowano i ponownie dokapitalizowano sektor bankowy i korporacyjny. Miało to na celu ustabilizowanie sytuacji przedsiębiorstw na rynku. Wprowadzono programy rozwojowe, których celem była m.in. regulacja zagranicznych aktywów, dotowanie lokalnych firm i przedsiębiorców, kontrola cen, efektywna polityka redystrybucyjna oraz zachowanie równości

między grupami etnicznymi w gospodarce, co było ważne z przyczyn politycznych [Athukorala 2010, s. 11-14].

Malezja była pierwszym krajem, który odpowiedział na kryzys ekspansją monetarną. Dzięki temu udało się utrzymać niski poziom inflacji (tab. 3), wysoki bilans płatniczy czy optymalne bilanse banków komercyjnych. Miesięczne raty kredytów o zmiennej stopie procentowej zostały natychmiast zredukowane, a ich obniżenie doprowadziło do wzrostu dochodów kredytobiorców, co przełożyło się na wzrost konsumpcji na rynku wewnętrznym [Abidin 2009, s. 32-36].

Ekspansywna polityka monetarna odegrała kluczową rolę w łagodzeniu kryzysu gospodarczego oraz uchroniła system finansowy przed odpływem kapitału i krachem, jaki miał miejsce w innych krajach. System bankowy pozostał elastyczny z wysoką kapitalizacją i konkurencyjną jakością aktywów [Athukorala 2010, s. 11-14].

Przez cały okres wprowadzania narzędzi antykryzysowych Malezja zdecydowanie bardziej wolała współpracować z inną organizacją z Bretton Woods – Bankiem Światowym. Organizacja ta wysłała kilka misji doradczych do tego kraju w celu pomocy przy ustabilizowaniu sytuacji gospodarczej. W marcu 1999 roku, poprzedzając serię oficjalnych konsultacji społecznych, Bank Światowy zaakceptował *The Malaysian Country Assistance Strategy*. Strategia ta miała zapobiec społecznym konsekwencjom kryzysu w krótkim i średnim okresie oraz wdrożyć instrumenty mające przywrócić rozwój gospodarczy i konkurencyjność malezyjskiej gospodarki. W ramach strategii trzyletni budżet przeznaczony na program pożyczek inwestycyjnych dla społecznych i okołospołecznych sektorów gospodarki wynosił od 1 do 1,5 miliarda dolarów [World Bank 1998; Zakaria i in. 2010, s. 90-91].

Nie był to jednak jedyny element współpracy między Bankiem Światowym a Malezją. Rząd szybko poprawił efektywność sektora publicznego, co zaowocowało restrukturyzacją finansów państwa oraz rynku finansowego. Sektor rządowy wspierał bezpośrednio MŚP oraz duże firmy, gdy te decydowały się inwestować i rozwijać sektory wysokich technologii w nietypowy dla Malezji sposób, np. przez inwestowanie *venture capital* czy tworzenie organizacji finansowych [Zakaria i in. 2010, s. 90-91].

Wspólnie opracowano również programy społeczne i edukacyjne, których celem było m.in. promowanie technicznych kierunków studiów, aby dostarczyć wykwalifikowanych inżynierów dla odbudowującej się gospodarki, czy rozwój kadry urzędniczej, aby zwiększyć efektywność słabych przed kryzysem instytucji publicznych, co było cechą praktycznie wszystkich państw regionu [Zakaria i in. 2010, s. 90-91].

5. Konkluzje i rezultaty wdrożonych działań w Malezji i Indonezji

Według Wade oraz Veneroso, kryzys, którego bezpośrednią przyczyną była spekulacja na walutach krajów Azji Południowo-Wschodniej, dotknął początkowo jedynie sektor finansowy tych państw. Niestety szybko przerodził się on w ogromny kryzys rozwojowy, który wpłynął na gospodarkę Malezji, a szczególnie Indonezji, na kilka dekad. Każdy rynek wschodzący tego regionu, z wyjątkiem Chin i Indii, w roku 1998 był dotknięty spadkiem realnego PKB [Ito 2012, s. 200]. Gospodarki tego do tej pory niezwykle szybko rozwijającego się obszaru popadły w recesję. Znacznie wzrosło bezrobocie, a spadek wartości walut lokalnych przy wzroście cen produktów importowanych spowodował, że wielomilionowa populacja musiała drastycznie obniżyć standard życia. Ogromna liczba osób, które do tej pory uznawane były za klasę średnią lub aspirowały do włączenia się do tej grupy, utraciła majątki całego życia. Spadła produktywność oraz poczucie bezpieczeństwa wśród ludności, co autorzy porównują do stanu wojny [Wade, Veneroso 1998, s. 4]. Warto dodać, że Indonezja przed samym kryzysem awansowała z grona państw ubogich, aby zaraz po kryzysie do tego grona powrócić.

W tym okresie założenia konsensusu waszyngtońskiego zostały wdrożone zarówno w Indonezji, Korei Południowej, jak i w Tajlandii. Spowodowało to przeciągnięcie się w czasie kryzysu i poniesienie większych strat gospodarczych niż np. w przypadku Malezji, która odrzuciła założenia m.in. MFW i wybrała własne autorskie rozwiązania walki z kryzysem [Hasan 2002, s. 11].

Ito [2012, s. 199] ocenia, że zalecenia MFW dotyczące polityki makroekonomicznej były zbyt wymagające dla państw objętych pomocą. Według niego, polityka monetarna oraz ta skierowana do banków ze względu na deprecjację waluty oraz kryzys sektora finansowego doprowadziła do wzmocnienia chaosu i kryzysu, szczególnie w Indonezji. Zauważa on również, że sam proces negocjacji był niezwykle upokarzający dla rządów przyjmujących pomoc. Rozgoryczeni azjatyccy politycy domniemywali, że przedstawiciele funduszu w ramach przedstawionych warunków chcieli załatwić interesy wielkich komercyjnych firm, które miałyby uzyskać łatwy dostęp do kwitnących przed kryzysem azjatyckich rynków [Ito 2012, s. 200].

Gospodarki krajów rozwijających się dużo bardziej odczuwają brak transparentności i błędów w regulacjach rynkowych. MFW jako diagnosta, a szczególnie jako dostarczyciel rozwiązań nie sprawdził się. Tymczasem obrońcy założeń konsensusu waszyngtońskiego bronią MFW, twierdząc, jakoby fundusz chciał uleczyć nieuleczalne kraje. Podają przykład Malezji, która nie podążyła drogą Korei, Tajlandii i Indonezji, a jej również nie udało się całkowicie uchronić przed kryzysem [Ito 2012, s. 200]. Pamiętać trzeba jednak, że gospodarka Malezji szybciej powróciła na drogę rozwoju gospodarczego.

Kontrowersyjna terapia doprowadziła do tego, że państwa ją wprowadzające z kryzysu finansowego popadły w gospodarczą, długotrwałą recesję. Zła polityka fiskalna i monetarna oraz niedostosowanie stóp procentowych zmniejszyło drastycznie popyt wewnętrzny. Brak ochrony dla depozytów bankowych, plajta wielu banków, a tym samym firm odbiły się na realnej gospodarce. Wiele małych lokalnych przedsiębiorstw zostało zamkniętych, a bezrobocie i ubóstwo gwałtownie wzrosło. Waluty cały czas taniały, a rządy niemogące napędzać popytu przez wcześniejsze umowy cięły wydatki rządowe [Zakaria i in. 2010, s. 81].

Założenia konsensusu waszyngtońskiego nie sprawdziły się w krajach omawianego regionu, gdyż między innymi nie brały pod uwagę uwarunkowań społecznych i gospodarczych zastanych na miejscu, nie mówiąc już o braniu pod uwagę instytucji nieformalnych czy kultury państw Azji i Pacyfiku [Ito 2012, s. 198-199]. Ito podsumowuje, że pod względem czysto makroekonomicznym nie można mówić o piętnie pozostawionym przez MFW na gospodarkach takich państw, jak Indonezja. Jednak pod względem politycznym i instytucjonalnym takie twierdzenie jest jak najbardziej uzasadnione [Ito 2012, s. 201].

Konkludując, podkreślić należy fakt sprawnej polityki rządu Malezji w czasie kryzysu. Rząd nie zdecydował się na wprowadzenie ortodoksyjnej polityki sugerowanej przez organizacje międzynarodowe w zamian za uzyskanie kredytów. Podążył swoją alternatywną drogą, która była swoistym balansem między neoliberalizmem a etatyzmem. Osiągnęła ona spory sukces, szczególnie kiedy porównamy wyniki poszczególnych państw regionu, jak Tajlandia czy Indonezja, w których skutki pochopnych działań gospodarczych widzimy do dzisiaj.

Literatura

- Abidin Z.M., 2009, *The Global Financial Crisis and the Malaysian Economy: Impact and Responses*, UNDP, Kuala Lumpur.
- Athukorala P., 2010, *Malaysian Economy in Three Crises*, The Australian National University, Canberra.
- Azjatycki Bank Rozwoju, *The Statistical Database System*, <https://sdfs.adb.org/sdfs/> (20.08.2015).
- Bank Światowy, 1998, *The Malaysian Country Assistance Strategy*, http://www-wds.worldbank.org/external/default/WDSContentServer/WDSP/IB/1999/04/13/000094946_9903250555911/Rendered/PDF/multi_page.pdf, (20.08.2015).
- Bonczol L., 2012, *Zrozumieć Indonezję. Nowy ład generała Suharto*, Wydawnictwo Akademickie Dialog, Warszawa.
- Borkowska B., 2012, *Ekonomiczne i aksjologiczne aspekty państwowej regulacji rynków*, [w:] *Gospodarowanie – ekonomia – wartości*, B. Borkowska (red.) Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu, Wrocław.
- Brown B., *IMF Governance, the Asian Financial Crisis and the New International Financial Architecture*, <http://www.kentlaw.edu/faculty/bbrown/classes/IntlOrgSp07/CourseDocs/IIIMFGovernanceIntlFinancialArchitecture.pdf> (20.08.2015).

- Djiwandono J., 2007, *Ten Years After the Asian Crisis; An Indonesian Insider's View*, [w:] B. Muchhala (red.), *Ten Years After: Revisiting the Asian Financial Crisis*, Woodrow Wilson International Center for Scholars, Waszyngton.
- Dornbush R., 2001, *Malaysia: Was It Different*, Working Paper 8325, National Bureau of Economic Research, Cambridge, <http://core.ac.uk/download/pdf/6715672.pdf> (20.08.2015).
- Friedman A., 1997, *Soros Calls Mahatir A 'Menace' to Malaysia*, New York Times, <http://www.nytimes.com/1997/09/22/news/22iht-soros.t.html> (20.08.2015).
- Fiedor B., 2009a, *Państwo jako podmiot gospodarujący w ujęciu neoinstytucjonalistów i nowej ekonomii instytucjonalnej*, [w:] Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu nr 74, B. Kliczma (red.) Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu, Wrocław.
- Fiedor B., 2009b, *Państwo jako podmiot gospodarujący: ujęcie neoklasyczne, jego istota, krytyka i rozwinięcie w kierunku „eklektycznym”*, [w:] J. Kleer, *Co ekonomiści sądzą o przyszłości*, Państwowa Akademia Nauk, Warszawa.
- Hasan Z., 2002, *The financial crisis in Malaysia: causes, response and results*, Islamic Economic Studies, vol. 9, no. 2.
- Ito T., 2012, *Can Asia overcome the IMF stigma*, The American Economic Review, vol. 102 no. 3.
- Khor M., 2008, *The Malaysian experience in financial-economic crisis management; an alternative to the IMF-style approach*, Third World Network, Penang.
- Klein N., 2008, *Doktryna szoku*, Warszawskie Wydawnictwo Literackie Muza, Warszawa.
- Piketty T., 2015, *Kapitał w XXI wieku*, Wydawnictwo Krytyki Politycznej, Warszawa.
- Ping J., *The Asian Financial Crisis: The International Monetary Fund's Increasing Importance*, http://www.oup.com.au/_data/assets/pdf_file/0004/125599/Case_14.pdf (20.08.2015).
- Radelet S., Sachs J., 1998, *The East Asian financial crisis: diagnosis, remedies, prospects*, Brookings Papers on Economic Activity, vol. 29, no. 1.
- Rodrik D., 2006, *Goodbye Washington consensus, hello Washington confusion? A review of the World Bank's "Economic Growth in the 1990s: Learning from a Decade of Reform"*, Journal of Economic Literature, vol. 44, no. 4.
- Sadasivan P., 2002, *Indonesia and The Washington Consensus*, RSIS Working Paper Series no. 37, Singapur.
- Samuelson P., Nordhaus W., 2004, *Ekonomia, tom 1*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Wade R., Veneroso F., 1998, *The Asian Crisis: High Debt Model versus the Wall Street-Treasury-IMF Complex*, New Left Review I/228.
- Williamson J., 2004, *A Short History of Washington Consensus*, [w:] N. Serra, J. Stiglitz (red.), *The Washington Consensus Reconsidered*, Oxford University Press.
- Wilkin J., 2009, *Instytucjonalne teorie państwa – przegląd wybranych teorii*, [w:] Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu nr 74, B. Kliczma (red.) Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu, Wrocław.
- Woo W., 2004, *Serious Inadequacies of the Washington Consensus: Misunderstanding the Poor by the Brightest*, [w:] J. Teunissen, *Diversity in Development. Reconsidering the Washington Consensus*, Fondad, Haga.
- World Bank, 1998, *The Malaysian Country Assistance Strategy*, http://www-wds.worldbank.org/external/default/WDSContentServer/WDSP/IB/1999/04/13/000094946_9903250555911/Rendered/PDF/multi_page.pdf (20.08.2015).
- Woś R., 2014, *Dziesięć choroba liberalizmu*, Wydawnictwo Studio EMKA, Warszawa.
- Zakaria Z., Hussin Z., Bin Noordin N., Zool Hilmie Mohamed Sawal M., 2010, *Financial crisis of 1997/1998 in Malaysia: causes, impacts and recovery plans*, Voice of Academia, vol. 5, no. 1.